

بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ادراک حس معنویت در فضای مساجد^۱ (مطالعه موردی: شش مسجد معاصر تهران)

شیده پرتو*، ویدا نوروزبرازجانی**، شروین میرشاهزاده***

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۸)

چکیده

مسجد از مهم‌ترین و خاص‌ترین بناهای مسلمانان در کشورهای اسلامی است و لزوم مطالعات در حوزه نظری پیرامون گنجینه دیرینه فرهنگ و معماری ایرانی اسلامی بر کسی پوشیده نیست. وارد شدن حوزه‌های جدید نظری به معماری، مانند موضوع اتمسفر، دریچه‌ای جدید به سوی طراحان باز می‌کند که شاید بتوان با تأمل در آن، آنچه را که در سالیان اخیر، طراحی و ساخت مساجد با فقدان آن روبرو است، پوشش داد. این پژوهش با طرح این پرسش که مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ایجاد اتمسفر معنوی مساجد از دیدگاه مخاطبین چه هستند؟ شکل گرفته است و هدف آن خوانش اتمسفر مساجد معاصر تهران مبتنی بر تجربه زیسته مخاطبان آنها است. روش پژوهش بر اساس نظریه داده‌بنیاد و تحلیل‌ها به روش کدگذاری سیستماتیک اشتراوس و کوربین با کمک نرم‌افزار MaxQDA بوده است. جهت سنجش مؤلفه‌های استخراج شده، شش مسجد در جغرافیای معاصر تهران انتخاب گردیده و توسط نرم‌افزار Expert Choice، تحلیل و مقایسه زوجی بر روی پارامترهای نمونه‌های مورد مطالعه از طریق پرسش‌نامه خبرگان انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اتمسفر معنوی مساجد، مبتنی بر تجربه زیسته مخاطبین، تحت تأثیر نه (۹) مؤلفه اصلی قرار دارد که هر یک دارای ارزش وزنی مخصوص به خود است. نتیجه‌گیری بحث نشان می‌دهد از بین مؤلفه‌های یافت شده، تناسبات، در رتبه اول و به ترتیب مؤلفه‌های نور، صدا، رنگ، مصالح، تزئینات، دسترسی و موقعیت، در رتبه‌های پس از آن جای دارند. از میان شش مسجد مورد مطالعه پژوهش حاضر، مسجد جامع شهرک غرب، اتمسفر معنوی مطلوب‌تری در ادراک مخاطبین خود ایجاد می‌نماید.

واژگان کلیدی: ادراک، فضای عبادی، مساجد معاصر، اتمسفر، حس معنویت.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری شیده پرتو با عنوان «خوانش عوامل موثر بر شکل‌گیری اتمسفر فضایی مساجد معاصر تهران» است که به راهنمایی «ویدا نوروزبرازجانی» و مشاوره «شروین میرشاهزاده» در دانشکده «معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز» انجام یافته است.

shideh_parto@yahoo.com

vidnourouz_borazjani@iauctb.ac.ir

sh.mirshahzadeh@iauctb.ac.ir

* دانش‌آموخته دکترای گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

** نویسنده مسئول: استادیار گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

*** استادیار گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

مقدمه

مساجد همیشه از مهم‌ترین بناهای موجود در هر شهری به شمار رفته‌اند. مسجد، بنایی خاص برای جامعه اسلامی است که می‌تواند به‌عنوان کلید شناخت معماری اسلامی باشد (هیلسن براند، ۱۳۸۰). چند عملکردی بودن مسجد موجب شده است در کنار فعالیت‌های عبادتی و مذهبی، مسجد کانون اجتماعی، فرهنگی باشد و قابلیت جدا شدن از ساختار شهر اسلامی را ندارد (بهزادفر، ۱۳۷۶: ۱۱). مساجد به‌عنوان نقاط کانونی یک شهر، همیشه مورد توجه بوده است. همچنین مساجد محله‌ای، سابقه‌ای قابل‌اعتنا در ساختار شهرهای دوره اسلامی دارند. این اهمیت موجب گردید در شهرها، بر اساس قومیت‌ها و تعداد محلات، ساختن این مساجد به تدریج رو به فزونی نهد (نژاد ابراهیمی و مرادزاده، ۱۳۹۷: ۸۸). معماری مسجد از موضوع‌های حساس هنر معماری است؛ زیرا مکان تعامل نفس انسانی با مراتب عالی عالم وجود است (صارمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۶). مساجد اسلامی، جلوه‌ای از زیبایی‌های الهی و نمونه بارزی از تلفیق و ارتباط فرم‌های نمادین با باورهای عمیق اعتقادی است (ایمان طلب ۱۳۹۱، به نقل از شاطریان ۱۳۹۰). اهمیت حضور مخاطب در فضای مساجد نه تنها برای عملکرد اصلی اقامه نماز، بلکه از لحاظ نوع برقراری ارتباط بین مخاطب و فضا اهمیت فراوانی دارد. پس از حضور انسان در فضا و شکل‌گیری حس مکان، ابتدا هویت مکان (شناسایی شدن)، سپس وابستگی به مکان (ویژگی‌های مطلوب) و در انتها دل‌بستگی به مکان شکل می‌گیرد؛ بنابراین شرط لازم دل‌بستگی به مکان، حضور انسان در فضا است و از آنجا که حس مکان پس از حضور انسان در فضا و طی زمان شکل می‌گیرد، بنابراین می‌بایست امکان مشارکت استفاده‌کننده از فضا در طراحی فراهم و بر نقش مهم کاربر تأکید کرد. در واقع شکل‌گیری حس مکان در یک خط سیر، با حضور انسان در فضا و درک کارکردهای زیست‌جهان، شروع و به دل‌بستگی به مکان ختم می‌شود (تاجی و همکاران، ۱۳۹۶). فضاهای معماری برای پاسخگویی به ابعاد مختلف نیازهای مخاطب ساخته می‌شوند و شرایط تجربه‌پذیری را برای مخاطب فراهم می‌نمایند. وقتی که در هنر به شکل کلی بحث از ادراک می‌شود، بدین معناست که به محتوای هنر توجه می‌شود، یعنی آن چیزی که می‌بایست به واسطه مخاطبانش فهمیده شود (هاسپرز و اسکراتن، ۱۳۸۵: ۱۲۰). ادراک معنای مکان، وابستگی قابل ملاحظه‌ای به مشاهده‌گر داشته و بر این اساس معنای مکان و در نتیجه آن ادراکی که برای فرد از مکان به وجود می‌آورد متفاوت خواهد بود (نونزاد و همکاران به نقل از گریفورد، ۱۹۹۷: ۲۶). تجربه‌هایی که در فضاهای معماری شکل می‌گیرند، تجربه‌های اصیلی هستند که تحت تأثیر عوامل متعددی شکل می‌گیرند. تجربه آنچه معماران و پدیدارشناسان به آن «اتم سفر» می‌گویند. حس اتمسفر و این گرایش ممکن است برای برخی از مردم برخلاف بقیه در برخی مکان‌ها بسیار روشن و آشکار باشد (زه‌دی گهر پور و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۲). مساجد که

برای پاسخگویی به نیازهای بعد روحانی انسان ساخته می‌شوند، از فضاهایی هستند که نوع ادراک مخاطب در آن‌ها بسیار حائز اهمیت است. چراکه دلیل اصلی حضور در این فضاها، برقراری ارتباطی معنوی بین انسان و خالق یکتاست. یکی از معضلاتی که به نظر می‌آید بسیاری از مساجد امروزی با آن روبرو هستند، فقدان اتمسفر متناسب با فضاست. مسأله معنویت در اسلام مسأله‌ای مبنایی و اساسی است و از این رو پرداختن به آن می‌تواند راهگشای بحران معنویت در عصر حاضر باشد (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۳). در معماری مساجد اسلامی و هنرهای قدسی آن؛ ویژگی‌ها متکی بر حقایقی است بنیادی که طیفی از واژگان سامان یافته در کنار یکدیگر آن را بیان می‌کنند و در مرکز این واژگان توحید الهی قرار دارد. گویا که طراح، معماری را سرشار از نور الهی و معنویت کرده است. برای برخورداری از معنویت اولین شرط آن است که فرد همه رفتار و اعمالش در زندگی، در راستای هدفی واحد که مطلوبیت ذاتی دارد تنظیم کند (مهدی‌نژاد، عظمتی، حبیب‌آباد، ۱۳۹۷: ۶۴). در اسلام، خداوند متعال به‌مثابه سرچشمه وجود و همه کمالات معرفی شده و نزدیک شدن به او هدف اصلی آفرینش انسان است. همین دلیل، هدف غایی از فعالیت و سلوک انسانی و عالی‌ترین کمال انسانی بالاترین نقطه ممکن در مراتب قرب به اوست؛ پس می‌توان گفت که خداوند اولین گام و نخستین حرکت جهت رسیدن به معنویت است. علامه طباطبایی اساس سیر باطنی و حیات معنوی را پذیرش اصالت عالم معنی می‌داند عالمی که شامل کمالات باطنی و مقامات معنوی به‌عنوان واقعیت‌های حقیقی بیرون از واقعیت طبیعت و جهان ماده است (مهدی‌نژاد، ۱۳۹۷ به نقل از طباطبایی، ۱۳۵۴). از جنبه روش‌شناختی نیز، برخلاف پژوهش‌های کمی که در علوم طبیعی به‌منظور مطالعه پدیده‌های طبیعی کاربرد داشته و شمارش‌پذیر هستند، پژوهش‌های کیفی به‌منظور بررسی پدیده‌های فرهنگی و اجتماعی کاربرد داشته و به پژوهش‌گر در فهم انسان‌ها و زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی که آنها در آن زندگی می‌کنند یاری می‌دهند (نوروزبrazجانی، ۱۳۹۸: ۵۷). در چنین موضوعاتی، شناخت و مطالعه تجربه زیسته مخاطبین و نحوه ادراک آن‌ها از فضا الزامی است. به دلیل اینکه پژوهش حاضر به روش نظریه داده‌بنیاد انجام گردیده است و به‌طور کلی این پژوهش سؤال محور بوده است، لذا در مرحله شناخت مؤلفه‌ها، فرضیه‌ای تدوین نگردیده و نتایج موردنظر به‌صورت انکشاف حقیقت و در طول انجام پژوهش حاصل گردیده است. این پژوهش در مرحله اول، به دنبال شناخت عوامل مؤثر در ادراک مخاطبین از فضای مساجد و پس از آن به دنبال سنجش این عوامل بر روی مساجد معاصر تهران بوده است. از این رو سؤال اصلی پژوهش این چنین شکل گرفت که مؤلفه‌های تأثیرگذار بر ایجاد اتمسفر معنوی مساجد از دیدگاه مخاطبین چه هستند؟ و پس از آن، جهت سنجش مؤلفه‌های استخراج‌شده از مصاحبه با مشارکت‌کنندگان، شش مسجد معاصر تهران مورد خوانش قرار گرفتند. در مرحله شناسایی مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد اتمسفر معنوی

جدول ۱. برخی سوابق پژوهشی پیرامون موضوع معماری مساجد معاصر

محقق	عنوان تحقیق	یافته‌ها
حامد ایمان طلب، سمیه گرامی	نسبت معنا و شکل، تطبیق اندیشه معماری مسجد و فرم شناسی نماز (۱۳۹۱)	در طراحی مساجد معاصر ابتدا باید نظام معنایی وارد شود. استفاده از فضاهای باز و بسته و ورود نور اهمیت بسزایی دارد و نباید از کاربرد فرم‌های دایره و مربع غافل بود.
محمدمنان رئیسی، عبدالحمید نقره کار	ارزیابی هندسی فضایی مساجد معاصر تهران با استفاده از تحلیل مضمونی متون دینی (۱۳۹۳)	میزان توجه به آموزه‌های اسلامی در مساجد معاصر نوآورانه تهران در مقایسه با مساجد معاصر سنتی کمتر شده است و هندسه و فضا در مساجد سنتی تهران، غالباً تطبیق بیشتری با آموزه‌های ذکرشده در متون دینی دارند.
عبدالحمید نقره کار	ارزیابی و نقد طرح و ساختمان جدید مسجد ولیعصر در مجاورت تئاتر شهر (۱۳۹۴)	ساختمان فعلی تقلیدی از آثار بیگانه و مغایر ارزش‌های اسلامی است. سیری در افق مناسب منزلت مسجد در شهر اسلامی نیست.
محمدجواد مهدوی نژاد، محمد مشایخی، منیره بهرامی	الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر (۱۳۹۳)	الگوهای به‌دست‌آمده بر اساس گونه شناسی مساجد معاصر در چهار گروه جای می‌گیرند: مساجد نوگرای سفید، مساجد ناب‌گرا، مساجد فرم‌گرا و مساجد نوگرای التقاطی.
علی تربیت‌جو، غلامرضا اسلامی،	مکالمه انسان و مکان مقدس، جستاری بر نقش مخاطب در فهم قداست مکان (۱۳۹۲)	فهم، مکالمه و پذیرش یک مکان مقدس در تمایلی دوگانه نسبت به سنت‌ها اتفاق می‌افتد و آن دیالکتیک بازگشت و اتفاق است.
جمال‌الدین مهدی نژاد، حمیدرضا عظمتی، علی صادقی	تبیین راهبردی مؤلفه‌های حس معنوی در معماری مساجد ایران (۱۳۹۷)	این پژوهش سعی دارد تأثیر مؤلفه‌های کالبدی (تزیینات، مصالح، فرم، تناسبات) را بر درک حس معنویت از طریق کمی بسنجد. نتایج نشان می‌دهد به جز مصالح، سایر مؤلفه‌ها تأثیر معناداری بر درک حس معنوی در مساجد داشته‌اند.
مرضیه هومانی‌راد، منصوره طاهباز	بررسی نقش نور روز در ایجاد فضای معنوی در مساجد معاصر (۱۳۹۲)	این پژوهش با کشف رابطه بین مشخصات معماری فضای عبادی و کیفیت روحانی آن و با بررسی نظریه‌های معتبر دانشمندان در دو عرصه متفاوت فیزیک نور و روانشناسی نور، به مطالعه فضای گنبد خانه مسجد قبا واقع در شهر تهران پرداخته است.
شهریار شهیدی، سعیده فرج نیا	ساخت و اعتبار یابی پرسش‌نامه «سنجش نگرش معنوی» (۱۳۹۱)	ساخت پرسش‌نامه‌ی سنجش نگرش معنوی مناسب برای پژوهش در زمینه معنویت و رشد معنوی. همسانی درونی پرسشنامه از طریق محاسبه آلفای کرونباخ، ۰.۹۱ به دست آمد.
جمال‌الدین مهدی نژاد، حمیدرضا عظمتی، علی صادقی	رتبه‌بندی شاخص‌های آرامش معنوی در معماری مساجد سنتی مبنی بر ادراک حس معنویت با بهره‌گیری از روش Vikor (۱۳۹۷)	شاخص‌های موردبررسی در این پژوهش نسبت طلایی، تقارن و زوج بودن اجزاء، اشکال و خطوط منحنی، رعایت استفاده از رنگ‌های گرم و سرد در کنار هم مصالح، استفاده از تلفیق حسی، سلسله‌مراتب و تزیینات مفهومی است.

معنوی سنجیده شده است. مانند پژوهش‌هایی که در سال ۲۰۱۱ و ۲۰۱۳ در دانشگاه‌های کوالالامپور و پرلیس مالزی تأثیر صدا را بر حس معنوی بر بهبود بیماران مورد آزمایش قرار داده‌اند. در جدول شماره ۱ به برخی از پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه شناخت معماری مساجد معاصر اشاره شده است. این پژوهش‌ها در حوزه‌های مختلف و از دریچه‌های مختلفی به موضوع مساجد معاصر پرداخته‌اند. جمع‌بندی پیشینه مطالعات در این دسته نشان می‌دهد که بیشتر این پژوهش‌ها در زمینه گونه شناسی، نشانه‌شناسی و یا ارزیابی‌های فرمال مساجد گوناگون است. وجه تمایز پژوهش حاضر، با پژوهش‌های پیشین، در درجه اول، تأکید بر تجربه زیسته مخاطبین مساجد و استخراج مؤلفه‌های مورد ادراک آنان در اتمسفر معنوی مساجد و در درجه دوم سنجش آن از طریق تحلیل و مقایسه زوجی بر روی نمونه‌های موردی است که تاکنون صورت نگرفته است.

در بررسی سوابق پژوهشی، دسته دیگری از پژوهش‌ها، پیرامون موضوع اتمسفر که در دهه‌های اخیر بیشتر به آن پرداخته شده

از دیدگاه مخاطبین، راهبرد نظریه داده بنیاد و تحلیل‌ها به روش کدگذاری سیستماتیک اشتراوس و کوربین با کمک نرم‌افزار MaxQDA، بوده است. جهت سنجش مؤلفه‌های استخراج‌شده، شش مسجد در جغرافیای معاصر تهران انتخاب گردیده و توسط نرم‌افزار Expert Choice، تحلیل و مقایسه زوجی بر روی پارامترهای نمونه‌های مورد مطالعه از طریق پرسش‌نامه خبرگان صورت گرفته است.

پیشینه تحقیق

سوابق پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهد، تاکنون، پژوهش‌های ارزشمندی با موضوع حس معنویت در معماری، توسط اندیشمندانی چون نصر و بوركهارت انجام شده که به بیان مفاهیم و مؤلفه‌های روحانی و معنوی در کالبد معماری از طریق بازخوانی رمزپردازی و حکمت‌های متعالی نهفته در معماری ایرانی-اسلامی پرداخته‌اند (نقی‌زاده، ۱۳۸۵، به نقل از نصر، ۱۳۷۵ و بوركهارت، ۱۳۶۵). در برخی پژوهش‌ها نیز که به روش آزمایشگاهی و تجربی انجام شده است تأثیر برخی عوامل مانند صدا و یا نور بر ایجاد حس

جدول ۲. برخی سوابق پژوهشی پیرامون موضوع اتمسفر

نظریه پرداز / محقق	عنوان کتاب یا مقاله	یافته‌ها
هرمان اشمیتز (۱۹۶۹)	فضای حسی	برای اولین بار مفهوم اتمسفر از مفاهیم مترولوژی جدا شد و در زمینه‌های فلسفی-اجتماعی-اقتصادی و ... وارد شد
پالاسما (۱۹۹۵)	چشمان پوست	اهمیت حس لامسه را در تجربه و ادراک انسان از جهان بیان می‌کند.
گرنوت بومه (۱۹۹۵)	اتمسفر	مدل مفهومی جدیدی از جهان زیست بشر ارائه می‌دهد که در آن صحبت از انرژی‌هایی است که ایزه‌ها و نمودها در فضا تولید می‌کنند
پیتر زومتور (۱۹۹۷)	معماری اندیشی	یگانه راه ادراک معماری را نه چشم، بلکه حضور می‌داند.
گرنوت بومه (۲۰۰۱)	زیبایی‌شناسی	تلاش می‌کند با تجربه‌هایی که در زندگی روزمره وجود دارد، طرحی نو در فلسفه شناخت بشر به وجود آورد.
پیتر زومتور (۲۰۰۶)	اتمسفر	۷ اصل معماری را که عموماً در کارهایش مورد استفاده قرار می‌دهد بیان می‌کند و در آخر دو ضمیمه به آن اضافه می‌نماید و بیان می‌کند که با این اصول اتمسفر سبک من است.
گرنوت بومه (۲۰۱۳)	معماری اتمسفریک	اتمسفر را مفهوم پایه‌ای زیبایی‌شناسی جدید می‌داند و هنر صحنه‌آرایی را پارادایمی جدید در زیبایی‌شناسی اتمسفری معرفی می‌کند.
پالاسما (۲۰۱۳)	سازمان‌دهی معماری	در نقد مدرنیته، آن را بیشتر علاقه‌مند به فرم می‌داند تا حواس -علاقه‌مند به سطح می‌داند تا بافت و متریکال و در نهایت علاقه‌مند به شکل می‌داند تا اتمسفر.
پالاسما، بومه، بورچ، الیاسون (۲۰۱۴)	اتمسفر معمارانه	بحث‌های مدون و انتقادی در پاسخ به مجموعه سؤالات مرتبط با گرایش به مباحث اتمسفری را فراهم می‌آورد.
پالاسما (۲۰۱۶)	حس ششم	حس اتمسفر را بعد از پنج حس افلاطونی به عنوان حس ششم معرفی می‌کند.
اوا مهدلیکو (۱۳۹۴)	در جستجوی تجربیات جدید بدن به واسطه فضا	نسبت میان سوژه و فضا را مورد بررسی قرار می‌دهد و اعلام می‌دارد که معماری زمانی بهترین خدمت را به ما می‌کند که به ما کمک کند شکاف و مکث و وقفه‌های زمان را در جایی که هر لحظه سرعت بیشتری می‌گیرد سازمان‌دهی کنیم.

در یک کارکرد، نقطه مشترکی دارند و آن، در بر گرفتن امر قدسی است. تعریف مکان مقدس و مفهوم امر قدسی را نمی‌توان از هم جدا کرد. مفهوم مقدس و معنای آن به حوزه دین و معرفت الهی مربوط می‌شود و مذهب را اصولاً بر اساس باورها و امور مربوط به امر مقدس تعریف می‌کنند. امر مقدس به عنوان عنصر مرکزی و بنیانی در همه مذاهب مطرح است. در یک تعریف مشخص تر، مکان مقدس در حقیقت مکانی است که امر قدسی را در بر می‌گیرد. امر قدسی نیز بر این استوار است که هستی ما بر وجودی فراتر متصل است و وجود ما و تقدیر ما وابسته به مشیت و اراده‌ی اوست. الیاده در نوشته‌ای با عنوان معماری مقدس و نمادگرایی (۱۹۷۸) می‌نویسد، فضای مقدس مکانی است که ارتباط میان جهان حاضر و جهان دیگر، یعنی جهان بالایی با جهان پایینی، جهان خدایان با جهان مردگان، امکان‌پذیر می‌شود و بیش از هر چیز گذار از زمین به آسمان ممکن می‌گردد. شایگان نیز اشاره می‌کند که «امر قدسی خواهان آن است که آگاهی انسان از توهم خودمختاری خویش آزاد شود و به وابستگی کامل خود به معنایی که فراتر از هستی اوست، اذعان کند» (شایگان، ۱۳۸۰: ۲۹۹). از نظر انسان مذهبی مکان‌ها یکدست و یکپارچه و همانند نیستند. از لحاظ کیفی، پاره‌ای از مکان‌ها با مکان‌های دیگر متفاوت‌اند (الیاده، ۱۳۷۶) به عنوان مثال در تورات آمده است که خداوند به موسی فرمود: «به اینجا نزدیک نشو، کفش‌هایت را از پا بیرون کن» (کتاب مقدس، سفر خروج،

مورد مطالعه قرار گرفتند. جمع‌بندی این بررسی‌ها نشان از این داشت که بیشتر این پژوهش‌ها توسط نظریه‌پردازان و محققان غربی، از هرمان اشمیتز گرفته تا پالاسما و برنان و پرزگومز و استیون هال انجام شده است. لذا از لحاظ انجام پژوهش در بستر مکانی نیز خلایق در انجام پژوهش‌های ایرانی و اسلامی احساس شد. برخی از سوابق پژوهشی در حوزه اتمسفر در جدول ۲ آمده است.

مبانی و مطالعات نظری

مکان مقدس و امر قدسی:

در طول تاریخ، انسان همیشه با مکان‌هایی روبه‌رو بوده است که به طریقی او را به مبدأ هستی متصل می‌کرده و معنای تقدس در آن مکان بر انسان متجلی می‌شده است. قدمت این مکان‌ها به قدمت پیدایش ادیان برمی‌گردد. فارغ از هر آیینی، مکان‌های مقدس محلی برای ارتباط عمیق‌تر و نزدیک‌تر به معبود محسوب می‌شوند.

انسان‌ها برای داشتن و لحاظ کردن مفهوم تقدس در زندگی و حضور آن، بنا بر دستورات و رسوم هر آیینی، مکان‌های مقدس را در طول تاریخ ساخته‌اند. با این که مکان‌های مقدس در هر آیینی به نحوی خاص ساخته می‌شود و در معماری از لحاظ فضا، فرم، تناسبات، مقیاس و مصالح در طیف بسیار وسیعی قرار می‌گیرند اما

مفهوم اتمسفر توسط گرنوت بومه^۱ در سال ۱۹۹۱ میلادی، به‌عنوان یک مفهوم پایه در زیبایی‌شناسی مدرن بدون ایجاد نقطه انفضال در هنر، معرفی گشت. او اتمسفر را این‌گونه تعریف کرد «حوزه‌های حضور اتمسفر، چگونگی تجربه ما از فضا است». اتمسفرها به یک مکان محدود نشده‌اند ولی باین حال در درون فضا درک و دریافت می‌شود و بدین شکل آن را تشکیل می‌دهند. بومه، اتمسفرها را نه در اشیایی که آن‌ها را بیرون می‌دهند جای داده است و نه در ناظری که از لحاظ فیزیکی آن‌ها را حس می‌کند، بلکه آن‌ها را بین این دو و هم‌زمان در هر دوی آن‌ها جای داده است (Bohme, 2017). زیبایی‌شناسی کلاسیک تنها با سه یا چهار اتمسفر سروکار داشت. برای مثال، زیبا، والا و یا اتمسفر خالی از هویت، مانند آئورا. این مایه‌ها با این سؤال که اتمسفرها چیستند در ارتباط بوده و مطمئناً تحقیقات زیادی باید در این خصوص صورت گرفته یا دوباره نوشته شوند. فراتر از تمام محدودیت‌هایی که زیبایی‌شناسی قدیمی داشت حالا مشخص شده است که تعداد بسیار زیادی اتمسفر وجود دارد. اگر نگوئیم بی‌نهایت زیاد. از جمله: آرام‌بخش، جدی، ترسناک، پرخاشگر، قدرت، مقدس یا هرزه. کثرت عبارات کلامی که در این رابطه در دسترس ما هستند نشان می‌دهد که دانش بسیار پیچیده‌تری از آنچه تئوری زیبایی‌شناسی ارائه می‌کند وجود دارد. به‌خصوص ممکن است ما دانش بسیار غنی و فوق‌العاده‌ای از اتمسفرها را در دانسته‌های عملی مربوط به کارهای هنری داشته باشیم (Bohme, 2017).

اتم‌سفر به‌عنوان حضوری ذهنی فیزیکی:

امروزه حضور ذهنی فیزیکی در فضا به‌عنوان یکی از مباحث مورد توجه در معماری مطرح گردیده است (Bohme, 2006). بومه در کتاب خود، معماری و اتمسفر، این سؤال را مطرح می‌نماید که آیا ما در عصر تکنولوژی‌های ارتباطی جدید نیستیم؟ آیا بیشتر زمان ما در فضاهای مجازی صرف نمی‌شود؟ باین وجود چرا تأکید و تکیه بر حضور بدن همچنان دارای اهمیت است؟ به‌طور فزاینده‌ای موجودیت اجتماعی توسط شبکه‌های اجتماعی تعریف می‌شود. ما دیگر به‌عنوان اشخاص حقیقی شناخته نمی‌شویم. بلکه به‌عنوان ارتباطات هستیم؛ یعنی این حضور به‌عنوان حضوری صرفاً ذهنی برای انجام فعالیت‌های روزمره کفایت می‌کند؟ واقعیت، کشف دوباره بدن انسان است که موازی با توسعه تکنولوژی مدرن در قرن بیستم رخ داده است. در این میان به آثار معمار ژاپنی، برونو تات اشاره می‌کند که مفهوم معماری را طراحی فضا معرفی کرده است (همان). تعیین‌کننده‌ترین مفاهیم که معماری و تن انسانی را به هم ارتباط می‌دهند اتمسفر و فضای تنانی است. اتمسفرها پدیده‌های فضایی هستند که انسان خود را در درون آن‌ها (فضاها)، قرار می‌دهد و متناسب با کاراکتر آن‌ها حال انسان را تغییر می‌دهند و با تجربه زیسته و حضور تنانی، تشخیص داده می‌شوند. اتمسفرها فضاهای تنظیم‌شده هستند یا به کلام اشمیتز، احساس‌های انسانی هستند که شبیه ابرّه‌هایی در غالب فضا ریخته شده‌اند (امینی و سلطان‌زاده،

باب ۳، آیه ۵). شبیه همین مطلب در قرآن نیز آمده است: «فَلَمَّا أَنهَا نُودِيَٰ بِأَنَّ أُمَّهُ يَأْتِيكَ بِهَا فَأَخْلَعُ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى (طه، ۱۲-۱۱). پس با توجه به این شواهد می‌توان ادعا کرد که مکان مقدس که با بقیه اماکن متفاوت است، در همه فرهنگ‌ها وجود دارد. یک مکان مقدس در مرحله نخست، مکانی تعریف‌شده و مشخص است که از فضاهای دیگر قابل تشخیص است. بدین ترتیب مراسمی که مردم در آن شرکت می‌کنند یا بدان توجه می‌نمایند مقدس تلقی می‌شود. مکان مقدس به دلیل کارکرد دینی مشخص و نه به خاطر دربرداشتن کیفیات فیزیکی و یا زیبایی‌شناختی ویژه، مقدس شمرده می‌شود. بسیاری از مکان‌های مقدس حتی مکان‌هایی که در حیات دینی یک جامعه نقش محوری دارند، برای کسی که خارج از آن سنت است، حامل هیچ‌گونه احساس مذهبی نیست (Brereton, 1989: 530-535). البته ذکر این نکته لازم است که ممکن احساس مذهبی خاصی را در فرد به وجود نیورد اما به خاطر معماری خاص و الهام‌بخش خود، مخاطب را تحت تأثیر قرار دهد.

تعیین و انتخاب فضای مقدس

۱. گاهی یک محل بدان دلیل شأن قدسی پیدا می‌کند که وقایع مهم مذهبی در آن رخ داده است؛ مثلاً یکی از دلایل عمده تقدس بیت‌المقدس از نظر مسلمانان، معراج پیامبر است که بخشی از آن در بیت‌المقدس واقع شده است.

۲. برخی از مکان‌ها با مقبره یک فرد مقدس تقدس پیدا می‌کنند. به‌عنوان مثال محل دفن پیامبر اسلام (ص) و محل شهادت و یا مدفن بسیاری از ائمه شیعه نیز برای مسلمانان و یا شیعیان به مکان مقدسی تبدیل شده است و مؤمنان با حضور در این اماکن، با امر مطلق یا همان امر قدسی (خدا) ارتباط برقرار می‌کنند و از معنویت آن مکان مقدس بهره‌مند می‌شوند.

۳. برخی دیگر از مکان‌ها به این دلیل که توجه خویش را به سوی یک ناحیه که از نظر نمادین اهمیت دارد معطوف می‌کنند مقدس شمرده می‌شوند. به‌عنوان مثال به این دلیل که طلوع خورشید برای مسیحیان، نماد مسیح رستاخیز یافته است کلیساها، رو به طلوع خورشید ساخته می‌شدند و یا کنیسه‌های یهودیان معمولاً رو به جهت بیت‌المقدس. مساجد و بسیاری از اماکن مقدس اسلامی رو به سمت قبله (کعبه) ساخته می‌شوند. این دسته از مکان‌های مقدس، از آن جهت که نظام‌های مشابهی در جهت‌یابی ندارند باهم متفاوت و از این نظر که همگی جهتی را برای خود، معنادار قلمداد می‌کنند شبیه‌اند (بررتون، ۱۳۷۳: ۱۲۵-۱۲۲). هرشبرگر بر این نکته تأکید می‌کند که معنا و انتقال معنا نقطه عطف معماری است: «در حقیقت انتقال معنا از خلال عنصر و رسانه‌های معمارانه، هم برای کاربردی معین و هم برای لذت از معماری، نکته‌ای اساسی است. شکل‌ها، رنگ‌ها، فضاها و سایر عناصر و پدیده‌های معماری، رسانه‌هایی هستند که معماران از خلال آن‌ها با استفاده‌کنندگان ساختمان‌هایشان ارتباط برقرار می‌کنند» (هرشبرگر، ۱۳۷۸: ۵۴).

اتم‌سفر (کانسپت پایه زیبایی‌شناسی جدید):

1. Gemot Böhme

۱۳۹۶). در واقع مفهوم و توجه به اتمسفر برآمده از واکنشی است به مدرنیته که گرایش آن غالباً مبتنی بر موضوعاتی همچون هندسه، تکنولوژی و تولیدات صنعتی در ساختمان سازی بود. در فلسفه و به طور خاص در پدیدارشناسی، این مفهوم به گونه‌ای برجسته برآمده از آثار هرمان اشمیتز^۱ می‌باشد که این اصطلاح به طور عمده برآمده از نظریه ادراک است. اشمیتز از هوبرت تلنباخ^۲ که یک روان‌پزشک بود الهام گرفته بود که کتابی درباره مزه، بو و اتمسفر نوشته بود. تلنباخ در سال ۱۹۶۸ در این کتاب در مورد احساس و رایحه و بوی خانه بحث کرده بود و اختلالات روانی‌ای که ممکن است به واسطه از دست دادن چنین حسی از بویایی در مکانی خاص حادث شود را تشریح کرده بود. اشمیتز همچنین ایده ماورایی رودلف اتو^۳، مبنی بر قدرت خدا گونه‌ای که بر ما غلبه می‌کند را ترسیم می‌کرد. در واقع در دیدگاه اشمیتز، اتمسفر چیزی است که به صورت بنیادین بر ما غلبه می‌کند (Bohme, 2017). بنابراین، این رویکرد او بسیار نزدیک به تئوری زیبایی‌شناختی ادراک است. از دیدگاه او اتمسفرها احساساتی قوی یا ضعیف موجود در فضا هستند. یوهانی پالاسما در مقاله‌ای تحت عنوان سازمان‌دهی معماری^۴ در سال ۲۰۱۳، مدرنیته را بیشتر از آنکه به حواس پرداخته شود علاقه‌مند به فرم می‌داند. او در بین چندین معمار که در کتاب کالین ویلسون^۵ از آن‌ها نام برده شده است (از جمله: آلوار آلتو^۶، گونر اسپیلاند^۷، هانس شارون^۸، سیگارد لورنز^۹) از فرانک لوید رایت^{۱۰} نیز به عنوان معماری که توجه به اتمسفر در دوره مدرنیته، در آثارش نمایان است یاد می‌کند. از کارهای ابتدایی او همچون خانه روبی^{۱۱}، معبد یونیتی^{۱۲} و هتل ایمپریال^{۱۳} تا کارهای اخیر، شامل خانه آبشار و کارخانه وکس. پالاسما کارهای او را لمسی و متراکم می‌داند. احساس صمیمیت و نزدیکی، کوچک کردن عمدی مقیاس‌ها و ظرافت به کار برده شده، اتمسفر فضایی او است. به نظر می‌رسد که رایت به طور آگاهانه از اهمیت اتمسفر در کارهایش آگاه است. به طور کلی به نظر می‌رسد که ضروری‌ترین کیفیت‌های معماری به طور غریزی از احساس بدنی طراح برانگیخته می‌شود تا اینکه عملی آگاهانه و از پیش تعیین شده باشد. واقعیت این است که احساسات ما، واکنش‌ها، خلق و خو و رفتارهای ما، اساساً تحت تأثیر ضمیر ناخودآگاه ما است و ما به دلیل ماهیتشان بیرون از خودآگاهمان به سختی می‌توانیم آن‌ها را شناسایی کنیم. اتمسفر آن چیزی است که میان کیفیت ابژه

1. Herman Schmitz
2. Hubert Telenbach
3. Rudolf Otto
4. Orchestrating Architecture
5. Colin Wilson
6. Alvar Alto
7. Gunnar Asplund
8. Hans Scharoun
9. Sigurd Lewerentz
10. Frank Lloyd Wright
11. Robie House
12. Unity Temple
13. Imperia Hotel

یک محیط و حال انسان قرار دارد. این که افراد چه حالی دارند این احساس را منتقل می‌کند که در چگونه فضایی قرار دارند. اتمسفرها تولید می‌شوند، آن‌ها هم به وسیله‌ی، هندسه، تناسبات، نور، رنگ، صدا و غیره که جزء ابزارهای تولید اتمسفر هستند؛ اما علاوه بر این‌ها، نشانه‌ها و سمبل‌ها را هم می‌توان نام برد، نه از آن‌رو که آن‌ها برای کاربری چیزی هستند، بلکه چون به لحاظ فرهنگی می‌توانند اتمسفر تولید کنند (امینی، ۱۳۹۶). مانند شرایط آب و هوایی، اتمسفر هم در هر زمان در حال تغییر است و این مفهومی است که جایگاه اتمسفر را مهم جلوه می‌دهد. الیاسون^{۱۴} در مصاحبه‌ای با بومه و بورچ^{۱۵} چنین عنوان می‌نماید که اتمسفر نمی‌تواند یک حالت مستقل داشته باشد، نمی‌تواند متوقف شود، منجمد شود. اتمسفرها عواملی فعال و تولیدکننده هستند. وقتی شما اتمسفری را در یک فضا معرفی می‌کنید، به یک ماشین واقعی تبدیل می‌شود. اگر در مورد اتمسفر حاصل از یک فضای عمومی صحبت می‌کنید، شما می‌توانید آن را در چارچوب برآیندی از روش‌ها و مسیرهای متعدد مرتبط باهم اعم از مصالح، قصدیتها و مفاهیم و ساختمان‌ها توصیف کنید که طنین آن‌ها متعلق و شناور هستند و هرگز ثابت نمی‌مانند و دائماً در حال حرکت و تغییر هستند. آنچه از ایده اتمسفرها برجسته و نمایان است، نشانگر جدایی زیبایی‌شناختی از اخلاقیات است، اما وقتی که در مورد اتمسفر صحبت می‌کنیم به ویژه در یک فضای عمومی، نمی‌توانیم قصدیت و نیت مندی آن را نادیده بگیریم (بورچ، پالاسما و بومه، ۱۳۹۶).

روشی پژوهش

با توجه به اینکه هدف پژوهش حاضر خوانش عوامل مؤثر بر ایجاد اتمسفر معنوی مساجد مبتنی بر تجربه زیسته مخاطبین است، گزینش روش پژوهش داده بنیاد در مرحله اول ضروری به نظر می‌رسید؛ زیرا در این روش، بدون داشتن فرضیه‌های از قبل پیش‌بینی شده، پژوهشگر وارد میدان مطالعه شده و با حضور در میدان پژوهش و همچنین مطالعه منابع مرتبط، به حساسیت نظری رسیده و در این مرحله امکان طرح پرسشنامه جهت انجام مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با مشارکت کنندگان فراهم می‌گردد (Glaser & Strauss, 2006). نظریه داده بنیاد به دنبال آن است که با فراتر رفتن از توصیف و تفسیر پدیده‌ها، به ایجاد یا کشف نظریه‌ای دست یابد که بتواند در سطح مفهومی جامعی، توضیحی پیرامون موضوعات واقعی مبتنی بر یک فرآیند فراهم آورد (نوروزبرازجانی، ۱۳۹۸: ۲۰۵). مشارکت کنندگان پژوهش حاضر، از طریق نمونه‌گیری نظری هدفمند به اینصورت انتخاب گردیدند که افرادی باشند که تجربه حضور در هر شش نمونه موردی پژوهش حاضر را داشته باشند تا امکان مقایسه برای آنان فراهم باشد تا پژوهشگر بتواند تمامی ابعاد و ویژگی‌های موردنظر را مورد بررسی قرار دهد. از این‌رو که تعداد حجم نمونه‌گیری نظری هدفمند،

14. Eliasson
15. Borch

جدول ۳: اطلاعات کلی و منطق انتخاب نمونه‌های موردی

نمونه موردی	تصویر	مکان/سال ساخت	طراح	منطق انتخاب
مسجد الجواد تهران		هفت تیر/۱۳۴۱	مهندس ابراهیمی	اولین مسجد مدرن تهران، مسجدی فاقد تزیینات با ساختار شکنی در کالبد و عناصر ساختاری
مسجد دانشگاه تهران		دانشگاه تهران/۱۳۴۵	عبدالعزیز فرمانفرمایان	نخستین مسجد دانشگاهی با طراحی مدرن در شهر تهران که بیشتر مخاطبان آن قشر دانشگاهی هستند
مسجد الغدیر		خیابان میرداماد/۱۳۵۵	جهانگیر مظلوم یزدی	از اولین مساجدی است که با توجه به اسلوب‌های مورد توجه در معماری اسلامی و تکنولوژی مدرن در نواحی شمالی شهر تهران ساخته شده است.
مسجد جامع شهرک غرب		شهرک غرب/۱۳۸۵	مهندسان مشاور معماری فضا/ مهندس طوسی	هم‌جواری کاربری مسجد با موقوفه تجاری
مسجد ولیعصر		چهارراه ولیعصر/۱۳۸۹	مهندسان مشاور حرکت سیال/رضا دانشمیر	معماری خاص و تغییرات وسیع ساختاری در ظاهر مسجد
مسجد امام رضا		تقاطع خیابان انقلاب و شهید نامجو/۱۳۹۰	استودیو معماری کلوت/سعیدرضا بربری	تلفیق مسجد و مجموعه فرهنگی با معماری پست مدرنی

استفاده گردید تا با معرفی مؤلفه‌های مورد نظر مخاطبین به عنوان معیار و شش مسجد مورد نظر به عنوان گزینه‌ها، بتوان سنجشی از ترتیب بیشترین اتمسفر معنوی در بین نمونه‌های مورد مطالعه ارائه داد. جهت انجام این مرحله، از پرسش نامه خبرگان استفاده گردید، بدین صورت که معیارها جهت وزن دهی، در اختیار ۱۵ نفر از اساتید معماری قرار گرفت و با جمع نظرات آنان، رتبه‌بندی ارزش وزنی معیارها به دست آمد و در نهایت معیارها مورد مقایسه زوجی^۱ در بین شش مسجد مورد نظر قرار گرفتند.

نمونه‌های مورد مطالعه

در این پژوهش، شش مسجد در شهر تهران که در بازه زمانی انتخابی، قدیمی‌ترین آن‌ها مسجد الجواد (۱۳۴۱) و جدیدترین آن‌ها مسجد امام رضا (۱۳۹۰) هستند، انتخاب شده‌اند. در جدول ۳ اطلاعات کلی و دلیل انتخاب آن‌ها ارائه گردیده است.

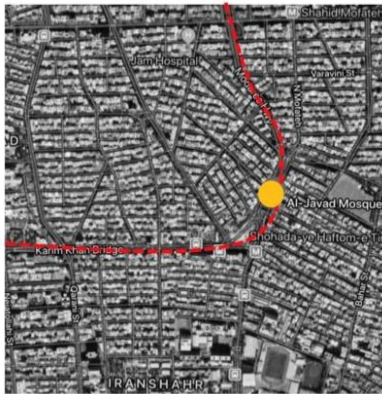
روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

ابتدا در مرحله کدگذاری باز ۹۸۰ کد شناسایی شدند.

از قبل مشخص نبود، مصاحبه‌ها تا رسیدن به مرحله اشباع نظری، ادامه یافت. در مصاحبه چهاردهم، به نظر رسید که ابعاد و ویژگی‌های جدیدی توسط مشارکت کنندگان ارائه نمی‌گردد. باین حال برای حصول اطمینان بیشتر، سه مصاحبه دیگر هم انجام گرفت و در نهایت هفده مصاحبه انجام شده، مرحله‌ای بود که توقف انجام مصاحبه‌ها صورت گرفت. لازم به ذکر است که در این روش مرحله تحلیل، هم‌زمان با جمع‌آوری داده‌ها از طریق مصاحبه صورت می‌گیرد (Bryant, 2017: 251). بدین صورت که پس از انجام هر مصاحبه، متن آن در نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی (MaxQDA) پیاده گردید و سطر به سطر مورد بازخوانی قرار گرفت و کدهایی از میان متن مصاحبه‌ها استخراج گردید. در مصاحبه‌های بعدی، سؤالات متناسب با داده‌های حاصل شده، در برخی موارد تغییر کرده تا ابعاد جدیدی از موضوع امکان بروز پیدا کنند. در نهایت با پایان یافتن مرحله جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل و کدگذاری، مؤلفه‌های مؤثر بر ایجاد اتمسفر معنوی مساجد مبتنی بر تجربه زیسته مخاطبین استخراج گردید. در مرحله بعد، جهت سنجش مؤلفه‌های به دست آمده بر روی نمونه‌های مورد مطالعه که در ادامه به آن‌ها اشاره شده است، از نرم‌افزار Expert Choice

1. AHP(analytical Heierarchy Process)

تصویر ۳، موقعیت قرارگیری مسجد الجواد در همجواریها، ماخذ: Google map

تصویر ۲، موقعیت قرارگیری مسجد دانشگاه تهران در همجواریها، ماخذ: Google map

تصویر ۱، موقعیت قرارگیری مسجد الفدییر در همجواریها، ماخذ: Google map

تصویر ۶، موقعیت قرارگیری مسجد امام رضا در همجواریها، ماخذ: Google map

تصویر ۵، موقعیت قرارگیری مسجد ولیعصر در همجواریها، ماخذ: Google map

تصویر ۴، موقعیت قرارگیری مسجد شهرک غرب در همجواریها، ماخذ: Google map

معنای آن ایجاد می‌شود (Van Manen, 1977:177). اطلاعات محیط پیرامون از طریق حواس دریافت می‌شوند (Danielsson, 2011:96) همچنین یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند حواس انسان و نقش آن در ادراک محیط پیرامونش امری غیرقابل انکار است. در تأیید این یافته‌ها، پژوهش ماونت و کاوت (۱۹۵۵) نیز اشاره می‌کند که «انسان‌ها در دنیای چند حسی زندگی می‌کنند که با دیدن بوها، صداها، مزه‌ها و پدیده‌های چشیدنی احاطه شده‌اند و روشی که این محرک‌ها تجربه می‌شوند به فهم ما از محیط پیرامون کمک می‌کنند» (Mount & Cavet, 1955:52). تأکید مخاطبین بر پارامترهای قابل ادراک حسی، بیانگر این مطلب است که افراد، تجربه زیسته خود را در گرو ادراکات حسی خود بسیار پررنگ‌تر از سایر عوامل می‌دانند؛ اما در وزن دهی به آن‌ها در بسیاری مواقع دچار تردید شده و یا برای خود افراد دارای ابهام است که کدام یک از مؤلفه‌ها دارای وزن بیشتری نسبت به مؤلفه‌های دیگر است. به همین علت برای وزن دهی از نظر متخصصین استفاده گردید تا با اختصاص دادن نمراتی بین ۱ تا ۹، ارزش وزنی معیارها مشخص گردد.

با توجه به خروجی نرم‌افزار اکسپرت چویس، ماتریس مقایسات زوجی معیارهای اصلی به شرح جدول زیر است. (نرخ ناسازگاری

این ۹۸۰ کد شناسایی شده به ۱۸۳ کد باز تقلیل پیدا کردند و کدهای هم مفهوم و تکرار شونده در هم ادغام شدند. سپس مفاهیم شناسایی شده به ۲۱ خوشه مفهومی و در نهایت ۱۳ کد محوری تقلیل یافت. جهت خلاصه کردن متن پژوهش حاضر، برخی کدهای حاصل شده در جدول ۴ ارائه شده است؛ اما آنچه مستقیماً پاسخی برای پرسش پژوهش حاضر بود، کدهای بازی بودند که در ارتباط مستقیم با ادراک حسی مخاطبین قرار گرفتند. این کدها در دسته مقوله فرعی درگیری حواس با اجزاء معماری و در نهایت در کد انتخابی شرایط زمینه‌ای قرار گرفتند.

یافته‌ها

یافته‌ها نشان می‌دهد که مفهوم تجربه از جایگاهی اساسی در بحث مورد نظر برخوردار است. بر طبق گفته‌های ون منن (۱۹۷۷) «تجربه زیسته» از طریق «فضای زیسته» روی می‌دهد و فضای زیسته یا مکان زیسته موقعیتی است که تجربه‌های زیسته انسان در آن شکل می‌گیرد و این مفهوم، متفاوت با معنای جغرافیایی مکان است، زیرا آنچه این وجه را می‌سازد، اولاً تأثیر متقابلی است که یک مکان مشخص بر احساس انسان از بودن در آنجا می‌گذارد و ثانیاً احساس انسان از بودن در آنجاست که به آن مکان معنا می‌بخشد، بدین‌سان که تجربه خاص ماهیت فضای زیسته، از طریق کیفیت

جدول ۴: کدهای استخراج شده از مصاحبه‌ها و مقوله‌بندی آنها

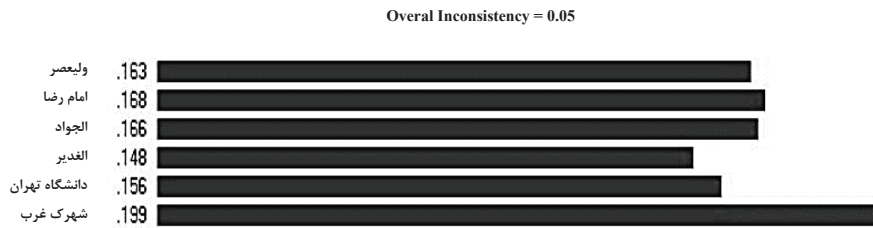
کد انتخابی	کد محوری	مقولات فرعی (سطح اول)	کدهای باز (زیرمقولات)
شرایط علی	سطح مادی وجود انسان	حضور در فضا	نیاز انسان به قرارگاه کالبدی، بسترسازی حضور، عملکرد اصلی فضای عمومی، از دست دادن بعد اجتماعی فضا به دلیل عدم حضور
		نیاز به تعاملات اجتماعی	نیاز به تجربه برخورد با دیگران در فضا، اجتماع پذیری فضا عامل موفقیت فضا، نیاز به بازتولید فضاهای اجتماعی، بی‌توجهی به حفظ و ارتقای فضای جمعی
		جنبه اجتماعی دین	تحریف جنبه اجتماعی دین، تنوع دستورات اجتماعی دین، سعادت و کمال انسان در زندگی اجتماعی
	سطح معنوی وجود انسان	اعتقاد به روز بازپسین	معاد از ضروریات اسلام، معاد از مهم‌ترین اصول دین
		نیاز به عبادت و پرستش خالق	ایجاد تعادل در وجود انسان، سیر انسان از خلق به خالق، عبادت رکن تغییرناپذیر تمام ادیان
		تشویق به خودسازی در اسلام	خودسازی موجب رستگاری راستین، تکامل انسان در گرو پرستش
شرایط زمینه‌ای ^(۱)	تجربیات احساسی مخاطب در مواجهه با مسجد		حس منقلب شدن، حس آرامش، حس سرزندگی، حس صمیمیت و اجتماع‌پذیری، حس مکاشفه داخل فضا
	درگیری حواس با اجزا معماری		جزئیات و تزیینات، دسترسی و موقعیت، مصالح، دمای محیط، نور و سایه، صدای آب، سکوت فضا، رنگ‌ها، بوها
	نمادها و نشانه‌ها		هندسه شیستان‌ها نماد کعبه، وحدت در کثرت گنبد خانه، هدایت نگاه مخاطب به آسمان، منار نماد کثرت و جامعه‌سازی
	رابطه تعاملی انسان و محیط		تأثیر حضور و رفتار مخاطب بر اتمسفر، تأثیر اتمسفر بر رفتار مخاطب
شرایط مداخله‌گر	تأثیرات سرزمین	حیطه مکانی و زمانی	شرایط اقلیمی و موقعیتی، تأثیر اتفاقات تاریخی و خاطره بر اتمسفر مسجد
		حیطه فرهنگی و اعتقادی	باورها و اعتقادات
	جریان‌های فکری حاکم	جریان فکری سنت‌گرا	پایبندی به الگوهای گذشته، مسجد آینه‌ای از کل اجتماع
جریان فکری آوانگارد		آشنایی‌زدایی فرمی و تقدس‌زدایی، مخالفت با جریان فکری سنت‌گرا، عدم وجود سبک و راهبرد مشخص در طراحی	
راهبردها	حوزه مخاطبین: نیازسنجی مخاطبین	بیرون از مسجد	توجه به شرایط زمانی و مکانی، تأثیر هم‌جواری‌ها و محل قرارگیری مسجد، شاخص بودن بنای مسجد
		داخل مسجد	سادگی و خالی بودن از عناصر اضافی، سلسله‌مراتب، نور به‌عنوان نشانی از امر قدسی، خلوت انسان با خدا، امکانات رفاهی
	حوزه مدیریتی: ملاحظات نهادهای دولتی	حوزه اعتقادی	لزوم روشن شدن نسبت انسان با خدا
		حوزه اجتماعی	امکان مشارکت مخاطب در تغییر دادن فضاها، افزایش تعاملات انسانی، حضور کارشناسان در دستگاه‌ها و نهادهای متولی،
	حوزه طراحی: ملاحظات طراحی		شناخت ریشه‌ها و اهمیت ساماندهی آن‌ها، بهره‌مند شدن از قرآن و نصوص دینی، دانش و تسلط کافی، توجه به طبع انسان‌ها، نمادها و نشانه‌ها، بازآفرینی تجربه، درگیری کمتر حواس، کمک گرفتن از مردم در طراحی، ایمان و اعتقادات طراح، پرهیز از اعمال سلیقه شخصی
پیامدها	ادراک اتمسفر مطلوب		ایجاد دیالوگ بین متن و مخاطب، افزایش حضور پذیری فضا، لذت عمیق ادراکی و هویت‌مندی مخاطب در فضا
	اختلال در ادراک اتمسفر		فزایش کمی مساجد و عدم هماهنگی آن با مخاطبان، فقدان حس معنوی در مساجد، تعمیق شکاف اجتماعی بین گروه‌های مختلف مردمی، حساس تناقض با مفاهیم دینی، کاهش موقعیت محوری مساجد در محله‌ها، حس بی‌هویتی مخاطب در فضا، حس بیگانگی مخاطب با محیط

	تناسبات	تزئینات	رنگ	مصالح	فرم	نور	دسترسی	موقعیت	صدا
تناسبات		3.0	2.0	2.0	3.0	2.0	2.0	2.0	3.0
تزئینات			3.0	2.0	2.0	1.0	2.0	2.0	2.0
رنگ				3.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
مصالح					2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
فرم						2.0	2.0	3.0	2.0
نور							2.0	1.0	2.0
دسترسی								1.0	2.0
موقعیت									2.0
صدا									
Incon: 0.08									

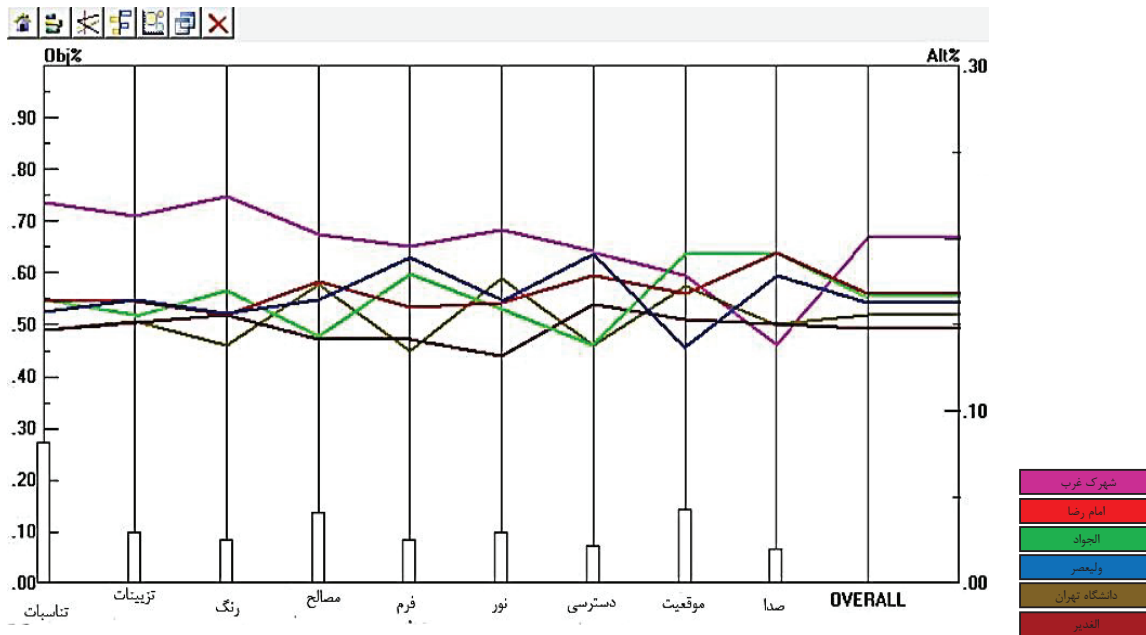
نمودار ۱. خروجی عددی نتایج وزن دهی معیارها.

نمودار ۲. خروجی نموداری نتایج وزن دهی معیارها.

نمودار ۳. نمودار مقایسه نهایی اتمسفر شش مسجد مورد مطالعه

نمودار ۴. رتبه شهرک غرب موجود در شش مسجد معاصر تهران با توجه به وزن معیارهای حاصل از تجربه زیسته مخاطبین

۰/۰۸). اعداد مشکی رنگ جدول فوق نشان دهنده اولویت سطر نسبت به شاخص ستون مربوطه است. اعداد قرمز وضعیت معکوس را نمایش می دهد به نحوی که اولویت با ستون مربوطه است. در نهایت شاخص های اصلی به لحاظ وزنی، در نمودار نمایش داده شده اند. نتایج آن در نمودار شماره ۱ به صورت عددی و در نمودار شماره ۲ به صورت میله ای، نشان می دهد که مؤلفه تناسب، دارای وزن بیشتری نسبت به سایر مؤلفه ها است.

با توجه به وزن دهی شاخص ها در برآیند نتیجه مقایسه زوجی گزینه ها با یکدیگر، مسجد جامع شهرک غرب با عدد ۰/۱۹ اتمسفر معنوی مناسب تری را در ادراک مخاطب از فضای مساجد مورد مطالعه با نرخ ناسازگاری ۰/۰۵ داشته و به ترتیب مساجد امام رضا، الجواد، ولیعصر، دانشگاه تهران و الغدير در رتبه های بعدی قرار گرفتند که در نمودار شماره ۳ نشان داده شده است. مقایسه حاصل از گراف حساسیت در نرم افزار، در نمودار ۴، جایگاه نمونه های مورد مطالعه را نسبت به مؤلفه های مورد توجه مخاطبین در تجربه زیسته آنان، نمایش می دهد.

نتیجه گیری

در خاتمه می توان چنین نتیجه گرفت که بحث پیرامون موضوع اتمسفر، از جنبه های گوناگون قابل بررسی است. آنچه منابع به آن اشاره بسیار داشته اند بحث پیرامون مباحث زیبایی شناسی در اتمسفر فضا است که بسیار حائز اهمیت است؛ اما آنچه مخاطبین به عنوان کاربران اصلی فضاهای معماری درک می نمایند چیزی فراتر در تجارب حسی و تنانه نمی باشد.

داده های حاصل از مصاحبه ها نشان می دهد که دو مؤلفه روحیات فردی و تعاملات انسانی نیز به عنوان مؤلفه های اصلی در ایجاد تجربه زیسته مخاطبین در کنار تجربه ادراک احساسی و تجربه زیبایی شناسی مؤثر واقع می شوند؛ اما هنگام پرسش از افراد بیشترین دریافت آنان مربوط به داده هایی بوده که از طریق حواس قابل درک است. شاهد این ادعا بسامد کدهای به دست آمده حاصل از مصاحبه های نیمه ساختاریافته پژوهش حاضر است. همچنین نتایج وزن دهی به معیارها نیز نشان داد که بحث تناسب در ایجاد اتمسفر معنوی مساجد می تواند به عنوان مهم ترین مؤلفه مورد توجه قرار گیرد. می توان چنین عنوان نمود که برداشت افراد از فضاهایی که آن ها را از لحاظ معنوی تحت تأثیر قرار می دهد، در مرحله اول در گرو داشتن تناسب صحیح است. قرارگیری مؤلفه موقعیت در رتبه دوم از لحاظ وزنی نیز نشان می دهد که نقش تعاملات انسانی و روحیات فردی نیز می تواند در برداشت ذهنی مخاطبین بسیار مؤثر باشند.

قرارگیری مؤلفه های مصالح، نور، تزئینات، رنگ، فرم، دسترسی و صدا در رتبه های بعدی نشان می دهد که عوامل کالبد معماری همگی دارای اهمیت بوده اما آنچه در مرحله اول و به عنوان اصلی ترین معیار، باید مورد توجه طراحان مساجد قرار گیرد رعایت صحیح تناسب مربوط به فضای مساجد است. دلیل این امر را شاید

بتوان در کهن الگوهای موجود در ذهن مخاطبین یافت که عموماً فضاهای عبادی را فضاهایی با عظمت و دارای تناسب غالب بر مقیاس های انسانی طلب می نمایند. مقایسه مساجد دیگر به عنوان نمونه هایی از مساجد معاصر، می تواند پیشنهادی برای پژوهش های آتی باشد تا شاید بتوان در ادامه مسیر آغاز شده، به راهکارهایی مدون جهت طراحی مناسب الگوی مساجدی با اتمسفر معنوی مناسب برای مخاطبین دست یافت.

پی نوشت

از این روی که پژوهش حاضر بخشی از پژوهشی بزرگتر بوده است که به دنبال شناخت تمامی عوامل مؤثر بر ایجاد اتمسفر فضایی مساجد معاصر تهران بوده است، تا در نهایت با ارائه پارادایمی بتواند پدیده مرکزی را در خوانش عوامل مؤثر تبیین نماید، در این مقاله جهت جلوگیری از طولانی شدن بحث، از ارائه توضیحات تکمیلی در ارتباط با سایر کدهای محوری صرف نظر شده است و صرفاً، شرایط زمینه ای که مورد نظر پژوهش حاضر بوده است مورد سنجش قرار گرفته است.

منابع

۱. ایمان طلب، حامد و سمیه گرامی (۱۳۹۱) «نسبت معنا و شکل، تطبیق اندیشه معماری مسجد و فرم شناسی نماز»، مطالعات هنر اسلامی شماره ۱۶، صفحه ۸۸-۷۷.
۲. بهزادفر، مصطفی (۱۳۷۶) «معماری مسجد و نمای شهر، در مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده»، جلد ۲، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان
۳. پالاسما، یوهانی (۱۳۹۳) چشمان پوست، معماری و ادراکات حسی، ترجمه رامین قدس، تهران، پرهام نقش.
۴. پرزگومز، آلبرتو (۱۳۳۸) تأملات بهنگام، ترجمه رضا عسگری، نگین جواهریان و باوند بهپور، تهران، معمار نشر.
۵. تربیت جو، علی و غلامرضا اسلامی (۱۳۹۷) «مکالمه انسان و مکان مقدس، جستاری بر نقش مخاطب در فهم قداست مکان»، هویت شهر، شماره ۳۵، صفحه ۷۴-۶۵.
۶. رحمتی، محمدحسین (۱۳۷۶) نقش عناصر تجسمی در خلق فضای معنوی بارگاه حضرت معصومه (پایان نامه منتشر نشده) دانشگاه تربیت مدرس.
۷. زهدی گهر پور، محمد و یاشار ذکی و روزبه زرین کوب و بهادر زارعی (۱۳۹۷) «تعامل مفهوم هویت با مفاهیم فضایی» فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه ای، ۴۱-۲۹، (۱) ۹.
۸. شیرازی، محمدرضا (۱۳۸۹) «پدیدارشناسی در عمل، آموختن از تحلیل پدیدار شناختی پالاسما از ویلا مایرا»، آرمانشهر، شماره ۴، صفحه ۱۳۲-۱۲۵.
۹. صارمی، حمیدرضا و سحر خدابخشی و متین خلاق دوستی (۱۳۹۵) «مقایسه تطبیقی جهت گیری شبستان مساجد سنتی و معاصر»، شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۴، صفحه ۶۵-۸۴.

۱۰. فراستخواه، مقصود (۱۳۹۸) روش تحقیق در علوم اجتماعی با تأکید بر نظریه برپایه «گراند تئوری GTM»، تهران، نشر آگاه.
۱۱. محمدمنان، رئیسی و عبدالحمید نقره کار (۱۳۹۳) «ارزیابی هندسی فضایی مساجد معاصر تهران با استفاده از تحلیل مضمونی متون دینی»، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۴، صفحه ۳۰-۴۶.
۱۲. مهدوی نژاد، محمدرضا و محمد مشایخی و منیره بهرامی (۱۳۹۳) «الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر»، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۵، صفحه ۱۹-۲۰.
۱۳. مهدی نژاد، جمال‌الدین و حمیدرضا عظمتی و علی صادقی (۱۳۹۸) «تبیین راهبردی مؤلفه‌های حس معنوی در معماری مساجد ایران»، مطالعات ملی شماره ۲، صفحه ۹۴-۷۸.
۱۴. نژاد ابراهیمی، احد و سام مرادزاده (۱۳۹۷) «مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگو یابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار»، هنرهای زیبا، شماره ۲۳، صفحه ۸۷-۹۸.
۱۵. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۹۳) «ارزیابی و نقد طرح و ساختمان جدید مسجد ولیعصر در مجاورت تئاتر شهر»، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲، صفحه ۳۹-۲۳.
۱۶. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۹۷) پنج رساله در حکمت هنر، معماری و شهرسازی اسلامی، قزوین، انتشارات جهاد دانشگاهی.
۱۷. نقی زاده، محمد (۱۳۸۵) معماری و شهرسازی اسلامی، تهران، راهیان.
۱۸. نگین تاجی، صمد و مجتبی انصاری و حسنعلی پورمند (۱۳۹۶) «تبیین نسبت رابطه انسان و مکان در فرآیند طراحی معماری بارویکرد پدیدارشناسی»، نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، شماره ۴، صفحه ۸۰-۷۱.
۱۹. نوروزبازجانی، ویدا (۱۳۹۸) روش شناسی پژوهش کیفی، تهران، یادآوران.
۲۰. نونزاد، نرگس و الهام ناظمی و حمید صابری (۱۳۹۸) «ارزیابی ادراک معنای مکان در عصراطلاعات (مطالعه موردی فضای شهری سنتی و مدرن شهر اصفهان)»، فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه ای، ۸۱۲-۸۰۱، (۲-۱) ۱۰.
۲۱. نیک فطرت کردمحل، مرتضی و حسین ذبیحی و آزاده شاهچراغی (۱۳۹۸) «روایت مکان در آثار معماران معاصر از منظر ادبیات تطبیقی فلسفه و معماری بارویکرد پدیدارشناسی (نمونه موردی، موزه هنرهای معاصر تهران)»، فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه ای، ۸۳۴-۸۱۳، (۲-۱) ۱۰.
۲۲. هاسپر، جان و راجر اسکرانت (۱۳۸۵) فلسفه هنر و زیبایی‌شناسی، ترجمه یعقوب آزند، تهران، دانشگاه تهران.
۲۳. هرشبرگر، رابرت جی (۱۳۷۸) «مطالعه‌ای درباره معنا و معماری»، ترجمه زینب چاووش زاده، فصلنامه معماری و فرهنگ، شماره ۱، صفحه ۱۰۲-۹۹.
۲۴. هیلن برانند، روبرت (۱۳۸۰) معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، انتشارات روزنه، تهران.
25. Bryant, A (2017) Grounded Theory & Grounded Theorizing. Pragmatism in Research Practice. New York, Oxford University Press.
26. Corbin, Juliet & Strauss, Anselm (2015) Basic of Qualitative Research (4th Ed) Los Angeles, Sage.
27. Danielsson, C.B (2011) Experiencing Architecture— Exploring the Soul of the Eye. In Proceedings of the ARCC 2011 Spring Research Conference. Considering Research, Reflecting Upon Current Themes in Architecture Research, 95-102.
28. Glaser, Barney & Strauss, Anselm (1967) Reprinted (2006) The Discovery of Grounded Theory, Strategies for Qualitative Research. Chicago, IL, Aldine.
29. Mount, H. & Cavet, J (1955) Multi- sensory environments, an exploration of their potential for young people with profound and multiple learning difficulties. British Journal of Special Education, 22(2), 52-55.
30. Van Manen, M (1977) Linking ways of knowing with ways